

В. К. Баран -

*доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
нової та новітньої історії України
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки;*

О. А. Буравський -

*доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка*

Суспільно-політичні процеси в Україні у 1985-1991 рр.

*Роботу виконано на кафедрі нової та новітньої
історії України СНУ ім. Лесі Українки*

У статті подано аналіз суспільно-політичних процесів в Україні у період горбачовської «перебудови». Показано роль неформальних організацій і Народного руху України в трансформації суспільних відносин. Висвітлено основні етапи кризи партійно-радянської системи і становлення демократичної незалежної Української держави.

Ключові слова: Україна, перебудова, демократизація, неформальні організації, незалежність.

Баран В. К., Буравський А. А. Общественно-политические процессы в Украине в 1985-1991 гг.

В статье показаны основные тенденции развития общественно-политической жизни в Украине в период горбачевской «перестройки». Раскрыты предпосылки возрастания социальной активности населения Украины, главные этапы борьбы общественности за последовательную демократизацию республики. Проанализировано создание неформальных организаций, становление многопартийной системы, углубление кризиса партийно-советской власти, ослабление ее политического и идеологического контроля над обществом. В этот период первостепенное значение имело утверждение Верховным Советом УССР Декларации о государственном суверенитете Украины (16 июля 1990 г.), а после безуспешной попытки путча, государственного переворота - Акта провозглашения независимости Украины (24 августа 1991 г.). Это историческое событие получило всенародную поддержку на референдуме 1 декабря 1991 г. и создало надежный фундамент для утверждения независимого демократического Украинского государства.

Ключевые слова: Украина, перестройка, демократизация, неформальные организации, независимость.

Baran V. K., Buravskiv O. A. Civic and Political Processes in Ukraine in 1985-1991. The article deals with primary tendencies of civic and political life development in Ukraine in the period of Gorbachev's «perebudova». The article reveals the reasons of social activity growth of the population of Ukraine, main periods of the civic struggle for the democratization. The creanion of informal organizations, formation of multiple party system, the crisis of Soviet rule and loss of its political and ideological control have been analyzed. In this period the most important was to approve the Declaration of state sovereignty of Ukraine (16 July 1990) and Act of Ukraine's independence (24 August 1991). This historical event was supported by the people during the referendum on December 1, 1991 and created a strong foundation for independent democratic Ukrainian state.

Key words: Ukraine, perebudova, democratization, informal organizations, independence.

Постановка наукової проблеми та її значення. З початком «перебудови» наступив заключний етап кризи влади в СРСР - кризи системної, всеохопної, всепроникної. У країні розгорнувся масовий страйковий рух, з'явилися неформальні об'єднання, поглибилась критика радянського способу життя.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Вивченню завершального етапу історії радянського тоталітаризму присвячено чимало публікацій радянських, сучасних українських і зарубіжних учених - істориків, політологів, філософів, соціологів. Серед найбільш цікавих праць з цієї тематики варто назвати дослідження О. Бойка, О. Гараня, І. Земцова, Б. Кравченка, Т. Кузьо, В. Литвина, Р. Медведева, Б. Нагайла, І. Підкови, Р. Піхої, А. Слюсаренка, М. Тиского, В. Томенка та ін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У 80-х роках ХХ ст. в союзних республіках зміцнювався національний рух, спрямований спочатку на досягнення економічного суверенітету, а згодом - на здобуття повної політичної незалежності: У цей

©Баран В. К., Буравський О. А., 2013

період українська національна ідея зазвучала з новою силою, пропагована дисидентськими організаціями і новими громадськими утвореннями.

Український народ включався в суспільно-політичний процес. Один із видатних філософів ХХ ст. Мартін Бубер влучно зазначив: «Ми говоримо про національну ідею, коли який-небудь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю й призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі».

Інший відомий мислитель, грузин Мераб Мамардашвілі, який мав значний вплив на духовну еліту СРСР часів «перебудови», твердив: «Те, що називається нацією, є не етнос, а наслідок роботи конституції в тілі етносу». Нація - це спільнота громадян, а не підданих, це об'єднання з економічного, політичного і культурного погляду вільних людей, яке спирається на певні історичні традиції і має певний проект спільного майбутнього, котрий реалізується через систему державних інституцій, обраних народом [3, с 62-91; 7, с. 1-17].

Тому процес націотворення, який свого часу розірвав російську державу, як тільки було скинуто самодержавство, не міг не відновитися на теренах СРСР з переходом «перебудови» у стадію політичної демократизації. Зрозуміло, що розпад Радянського Союзу стався не з волі Б. Єльцина, Л. Кравчука і С. Шушкевича у Біловезькій Пущі, а тому що реформувати тоталітарну систему, перетворити СРСР у федеративну чи конфедеративну державу, яка б забезпечила вільний політичний, економічний і культурний розвиток націй, на практиці виявилось неможливо.

У 1988 р. розпочалося відчутне піднесення громадської активності в Україні. У квітні цього року в Києві пройшла перша екологічна демонстрація, яку влада розігнала. У червні, на цей раз у Львові, відбувся перший багатотисячний мітинг, присвячений проблемам української мови. Восени 1988 р., за пропозицією Павла Мовчана і Віктора Терена, київські письменники й науковці Інституту літератури АН УРСР створили ініціативну групу для створення Народного фронту, з якої згодом виріс Народний рух України.

Протягом кількох наступних років постала низка неформальних організацій, які були незалежними від влади і заклали фундамент майбутнього громадянського суспільства: у той час виникли «Меморіал», «Зелений світ», Товариство української мови, що виступали передусім за духовне відродження, національне самоусвідомлення народу.

Утворилися Український культурологічний клуб, «Товариство Лева», «Спадщина», «Громада», які займали більш наступальні позиції і висували певні політичні вимоги. Діяла Українська Гельсінська спілка, яку після від'їзду Миколи Руденка за кордон очолив політв'язень із тюремним «стажем» у два з половиною десятки літ Левко Лук'яненко. Спілка відстоювала найбільш радикальні цілі [2, с 667-669; 5, с. 49-60].

Без сумніву, особливе місце в суспільно-політичному житті республіки зайняв Народний рух України, що сформувався під впливом і певною мірою за зразком прибалтійських громадських рухів - Народного руху в Естонії і Народних фронтів у Латвії та Литві.

У березні 1989 р. на нараді представників ініціативних груп Руху Києва та Київської області була створена Координаційна рада, яку очолив Мирослав Попович. Того ж місяця відбулася установча конференція Тернопільської крайової організації Руху, у травні - Львівської, у липні - Київської регіональних організацій.

У наступні місяці пройшли установчі конференції у Чернігівській, Івано-Франківській, Донецькій, Волинській, Дніпропетровській, Чернівецькій та інших областях. У вересні 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного руху України, який завершив формування найбільш масової і впливової громадсько-політичної організації, що відіграла ключову роль у новітній українській революції [5, с 60-105].

Надзвичайно важливим фактором розгортання політичної активності стали вибори у Верховну Раду СРСР і Верховну Раду УРСР, що пройшли навесні 1989 і 1990 рр. Це були перші вільні вибори з часів виборчої кампанії до Установчих зборів, здійсненої ще в 1917 р.

У березні 1990 р. зібралася Верховна Рада УРСР XII скликання: на відміну від попередніх часів, коли сесійні засідання парламенту тривали лише кілька днів, коли депутати одноставно схвалювали завчасно підготовлені рішення, нова Верховна Рада стала працювати на постійній основі і в гострих дискусіях, у протиборстві думок вирішувати надзвичайно складні проблеми, що постали в умовах

У парламенті сформувалася комуністична більшість, яка отримала офіційну назву «За радянську суверенну Україну», та опозиція - Народна рада. Згадана більшість увійшла в історію як «група 239»: таку кількість голосів набрав другий секретар ЦК КПУ Леонід Кравчук під час виборів голови Верховної Ради.

Проте того ж року більшість фактично розпалася на два крила: прихильників союзного центру, очолюваних першим секретарем ЦК КПУ Станіславом Гуренком, та так званих націонал- чи суверен-комуністів, лідером яких був Леонід Кравчук і які займали більш гнучку позицію, відчуваючи нові потреби суспільства.

Народна рада складалася здебільшого з членів Народного руху України і проголосила своєю метою утворення незалежної держави з усіма відповідними атрибутами влади: власною армією, системою національної безпеки, грошовою одиницею, самостійною зовнішньою політикою, поступово, крок за кроком втілювала в життя проголошені принципи [2, с. 675-682; 5, с. 106-129].

Напевно, ключове місце в численних дискусіях на сесіях Верховної Ради УРСР XII-го скликання займало питання про обсяг повноважень союзного центру і межі суверенітету України. Під впливом балтійських республік і особливо після прийняття у червні 1990 р. Декларації про державний суверенітет Російською Федерацією український парламент розпочав розгляд питання про суверенітет.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. У преамбулі Декларації проголошувалися «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Фактично це створило основу для республіканської законотворчості і унезалежнення від союзного законодавства [6, с. 685-689].

Після прийняття Декларації суспільно-політичні процеси в республіці помітно прискорилися. У Донбасі відбувся страйк шахтарів, що мав уже не економічний, а політичний характер, з такими вимогами: вивести парткоми і комітети комсомолу з підприємств та установ, скасувати політоргани в силових структурах, націоналізувати майно КПРС, відправити у відставку уряд Віталія Масола.

2 жовтня того ж року почалося голодування студентів, які також висунули політичні вимоги: розпустити парламент, провести дострокові вибори; націоналізувати майно КПРС та ВЛКСМ; відправити у відставку голів уряду та парламенту. 17 жовтня Верховна Рада прийняла компромісне рішення, в якому пішла назустріч вимогам студентів, зокрема звільнила главу уряду Віталія Масола.

Наприкінці місяця парламент ухвалив ще істотніші рішення, що відображали поступову трансформацію політичної системи суспільства, а також реальну суверенізацію республіки. Верховна Рада внесла поправки і доповнення до Конституції УРСР 1978 р., скасувавши статтю 6 про керівну і спрямовуючу роль КПРС, а також переглянувши 29, 71, 120, 149 статті.

Так, стаття 71 («Закони СРСР є обов'язковими на території Української РСР») була викладена у протилежній за значенням редакції: «На території Української РСР забезпечується верховенство законів республіки». А скажімо, стаття 120 тепер вимагала обов'язкового виконання на території республіки лише постанов і розпоряджень Ради Міністрів УРСР [див. також 6, с. 689-695].

Стрімке посилення відцентрових тенденцій, які загрожували єдності, а врешті, самому існуванню СРСР, викликало неабияке занепокоєння кремлівського керівництва. Почалися пошуки способів укласти новий союзний договір, палкі обговорення майбутньої долі Союзу, що стали особливо гострими після кривавих подій у Литві, застосування збройної сили у Вільнюсі [4, с. 239-292].

Щоб стримати розпад СРСР, у березні 1991 р. провели референдум, на який виносилося питання про збереження Радянського Союзу «як оновленої федерації рівноправних суверенних республік». За рішеннями Президії Верховної Ради УРСР одночасно з референдумом в Україні здійснювалося республіканське опитування: виборці повинні були відповісти на питання, чи погоджуються вони з тим, що «Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України»?

Відповіді на обидва питання виявилися однаково позитивними, хоча очевидно, що ці питання були протилежними за змістом. Проте таким чином, не вступаючи у пряму конфронтацію з Президентом та Верховною Радою СРСР, українські парламентарі заручилися народною підтримкою щодо прийнятої ними Декларації про державний суверенітет.

Дуже цікаву, досить проникливу оцінку тодішнього політичного моменту дав народний депутат УРСР О. Сугоняко: «Політично, за бажанням, підсумки референдуму можна тлумачити як завгодно:

і як підтримку Горбачова, і як підтримку Кравчука, і як підтримку незалежності. Але їх суть полягає в тому, що вони неоднозначні, як неоднозначна сама політична ситуація в імперії. І неоднозначність ця довго триматися не може: або центр силою придушить національно-демократичні рухи і встановить "порядок", або має відбутися організований узгоджений між республіками демонтаж імперії. Посередині - хаос» [2, с 684, 685].

Від квітня Михайло Горбачов разом із лідерами дев'яти республік провадив переговори про можливість утворення Союзу Суверенних Держав. Новий варіант союзного договору, який отримав назву «новоогарьовського», за своєю суттю не відрізнявся від попереднього. Під час обговорення цього документа у Верховній Раді УРСР депутати вказували на його принципове розходження з положеннями Декларації про державний суверенітет, а тому відклали розгляд проекту до вересня.

Зрозуміло, що консервативна верхівка держави, найбільш ортодоксальні вожді КПРС і представники силових відомств не могли змиритися з втратою влади і очевидним розпадом Союзу, що відбувався на їх очах. 19-23 серпня вони зробили спробу державного перевороту, створивши Державний комітет з надзвичайного стану, що викликало рішучий опір демократичних сил. Провал путчу призвів до докорінної зміни політичної ситуації в СРСР, союзних республіках, а в кінцевому підсумку - до «параду незалежностей» [1, с 247-276; 2, с. 684-686; 4, с. 293-371].

24 серпня 1991 р., за пропозицією від Народної ради Ігоря Юхновського, Верховна Рада прийняла «Акт проголошення незалежності України», який став поворотною віхою в новітній історії українського народу. Цим документом стверджувалося «створення самостійної Української держави - України», що є неподільною і недоторканою і на території якої мають чинність лише Конституція і закони України [6, с 703, 704].

Того ж дня парламентарі проголосували за департизацію державних органів, установ і організацій, а також армії та правоохоронних органів. Визнали, що потрібно створити Раду оборони, Збройні сили, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного суду. Доручили урядові організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

На цій позачерговій сесії Верховної Ради України депутати ухвалили рішення про проведення референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України, а також про вибори Президента України. На думку ряду депутатів, референдум 1 грудня повинен був перекреслити результати референдуму 17 березня, що стосувалися питання про збереження СРСР «як оновленої федерації рівноправних суверенних республік».

Отож, на референдумі 1 грудня 1991 р. остаточно визначалася подальша доля України. Право на участь у референдумі і виборах Президента мали 37,9 млн осіб, у голосуванні взяли участь 31,9 млн осіб, тобто 84,2 %. На питання бюлетеня про підтвердження Акта проголошення незалежності України позитивну відповідь дали 28,8 млн осіб, або 90,3 %. В голосуванні щодо виборів Президента України взяли участь 31,9 млн громадян, з яких майже 62 % проголосували за Леоніда Кравчука [2, с 687].

На початку грудня 1991 р. відбулася зустріч керівників України, Росії та Білорусі у Біловезькій Пуці, на якій було підписано Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав [6, с 709-712]. Учасники зустрічі заявили, що Радянського Союзу як геополітичної реальності більше не існує, внаслідок чого діяльність його органів на території трьох держав припиняється. Слід зазначити, що результати референдуму одностайно зустріло світове співтовариство: протягом грудня незалежну Україну визнали 68 держав світу.

21 грудня 1991 року керівники 11 з 15 колишніх союзних республік підписали в Алма-Аті Протокол до Угоди, в якому фіксувалося утворення на рівноправних засадах Співдружності Незалежних Держав. Вони також ухвалили Декларацію, яка не лише підтверджувала головні цілі та принципи СНД, в її внесла низку істотних уточнень. По суті, на цій зустрічі в казахстанській столиці відбулося повторне утвердження Співдружності в розширеному складі [4, с 366-371].

Висновки. Таким чином, історичне значення референдуму 1 грудня 1991 року полягає в тому, що він, по-перше, остаточно закріпив незалежність України, по-друге, зробив можливим міжнародне визнання нашої держави і її входження у світове співтовариство, по-третє, засвідчив неминучість розпаду СРСР і пришвидшив становлення нової державно-політичної конфігурації на його теренах, по-четверте, показав глибоке розчарування громадян колишньою партійно-державною системою і високий ступінь суспільних сподівань, готовності до кардинальних змін, по-п'яте, завдяки винятковій одностайності громадянства, визначив мирний шлях подальших перетворень в країні.

Події 24 серпня і 1 грудня 1991 р., що нерозривно пов'язані між собою, стали видатними віхами в історії України. Вони поклали початок новітньому етапу в розвитку української державності, втіливши одвічне прагнення народу жити вільно і, як мовив Максим Рильський, «свій дух велично-гідний, як житнє зерно зберегти».

Джерела та література

1. Земцов И. Г. Крах эпохи. В 2 кн. Кн. 2. Горбачев: бросок через пропасть / Илья Земцов. - М.: Наука, 1999. - 286 с.
2. Литвин В. М. Історія України : підручник / Володимир Литвин. - К.: Наук, думка, 2008. - 814 с
3. Мельник І. А. Міжнародні відносини: радянський експеримент та історичні реалії / І. А. Мельник. - К. : Либідь, 2006. - 468 с.
4. Пихоя Р. Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985-2005 / Рудольф Пихоя. - М.: Русь-Олимп ; Астрель ; АСТ, 2007. - 554 с.
5. Тиский М. Г. Історія виникнення Народного Руху України на Волині / М. Г. Тиский. - Луцьк : Ініціал, 2001. - 256 с.
6. Хрестоматія з історії держави і права України. У 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р. - 1996 р. : навч. посіб. - К. : Ін-Юре, 1997. - 800 с
7. Kuzio Taras. Ukraine: Perestroika to Independence / Taras Kuzio. - New York : St. Martin's Press, Inc., 2000. - 273 p.